

ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ДӘУІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Оразгүл МҰХАТОВА

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры, т.ғ.д., Алматы қ.*

Соңғы уақыттарда отандық ғылымда ғылыми таным жетіліп, жаңа білімге қол жеткізуде бұрынғы тұжырымдамалар мен теорияларға көзқарас өзгеріп, гуманитарлық ой-пікір өркениет теориясына бет бұрып келеді. Осы тұрасында қазақстандық тарихшылардың «Тарих – адам қызметі» деген қағиданы ұстануы орынды болып табылады. «Тарих – адам қызметі» принципі сонымен қатар саяси, географиялық, ұлттық этностық, жалпыадамзаттық көзқарастың бәрін аясына сиғызып жіберетін түсінік [1, 20].

Методологиялық ұстанымдарын айқындауда кезеңдеудің немесе дәуірлеудің маңызы зор. Себебі тарихты дәуірлеу тарих ғылымы методологиясының аса күрделі мәселелерінің бірінен саналады. Қазақстан мемлекетінің тәуелсіздік алуы ғылымды жаңа өзгерістерге алып келді. Жаңа ұлттық тарихымызды жазуға әлемдік тарих ғылымы бастан өткерген дәуірлеу тәжірибесін ескеру қажет бола бастады. Тарихты дәуірлемей оны шынайы түрде жазудың мүмкін еместігіне көз жеткізіп келеміз. Десек те, Қазақстан тарихын кезеңдерге бөлу күрделі әрі бір жүйеге түспеген мәселе. Мұның өзіндік себептері бар. Біріншіден, маркстік-лениндік кезеңге бөлуден басқа кезеңдеу орын алмаған. Екіншіден, отандық тарих ғылымында Қазақстан аумағында өткен тарихи процестерді уақыт үзіктері бойынша қисынды байланыстыратын айқын түсінік қалыптаспай отыр. Дәуірлер мен кезеңдерге, сатыларға бөлудің принциптері мен критерийлері ғылыми талдаудың нысанына айналмаған. Үшіншіден, кезеңдерге бөлу мәселелеріне байланысты категориялар мен бірыңғай терминология қалыптастырылмаған. Дәуір, заман, кезең, саты деген терминдерге ғалымдар әртүрлі түсінік береді, сондықтан әдебиеттерде өзара қарама-қайшылықтар орын алған. Төртіншіден, Қазақстан тарихының дәуірлеуі дүниежүзілік тарихтың кезеңдеуінен алшақ. Алайда уақыт өлшемімен алғанда тарихи процестерді кезеңдерге бөлудің жүйесіз Қазақстан аумағында өткен тарихтың сызбасы мен үлгісін құру мүмкін емес, өйткені әрбір тарихи кезеңнің

өзіндік ерекшеліктері, даму заңдылықтары, өзіне тән белгілері бар. Тарихты кезеңдемей зерттеу оны бұрмалауға, қателіктерге және сыңаржақ тұжырымдар жасауға жол ашады. Сондықтан да тарих ғылымында Отан тарихын шынайы зерттеу үшін ең алдымен дәуірлеу мәселесін қайта қарауды қажет етеді. Жаңа форматтағы дәуірлеуге Еуропадағы тарих философиясының қалыптасуы мен жан-жақтылық концепциясы, позитивизм бағыттарындағы неміс мектебінің, француз ағартушылық заманы мен тарихи философиясы өкілдерінің, орыстың либералдық тарихи-әлеуметтік ой-пікірлерінің, батыстық тарих ғылымындағы қазіргі кезеңдегі негізгі методологиялық ұстанымдарының тұжырымдары септігін тигізеді сөзсіз. Бұлардан өзге отандық тарих ғылымындағы ұлттық мүдде, дәстүрлі мәдениет, салт-дәстүр, өркениетті көзқарастардың тың кезеңдеу қалыптастыруға әсері зор. Айтылғандарғы сүйене отырып жаңа замандағы Отан тарихының кезеңдеріне қатысты пікір білдіруді жөн көрдік. Жаңа заманның кезеңдері туралы ғылымда әртүрлі пікірлер орын алған. Сондай пікірлердің алғашқысын Алаш ардақтысы М.Дулатов танытқан. Міржақып Дулатов 1923 жылғы «Шолпан» журналының № 3-5 сандарында және «Қызыл Қазақстан» газетінің сол жылғы № 17, 18 сандарында жарияланған «Қазақ пен қырғыздардың атауы мен шығуы туралы» мақаласында төңкеріске дейінгі қазақ тарихын төрт кезеңге бөледі. Оның екеуі Қазақ хандығының тарихына қатысты болса, соңғылары жаңа заманға тиесілі.

3-кезең. Жаулап алу кезеңі – XVIII–XIX ғғ.

4-кезең. Отарлау кезеңі – XIX ғғ. [2, 140-319]. Көріп отырғанымыздай, М.Дулатов қазақ тарихының кезеңдерін этникалық және саяси критерийді негізге ала отырып бөлген.

Кеңестік кезеңде Қазақстан тарихын дәуірлеу мәселелері ары қарай жалғасып, бірте-бірте маркстік-лениндік методология үстемдік ете бастады. Оған дәлел С.Асфендияровтың «Қазақтар тарихының кейбір негізгі мәселелері» атты мақаласындағы жаңа замандағы қазақ тарихын «Отарлау кезеңі. Қазақстан патшалықтың отары және Қазақстандағы қазан революциясының алғы шарттары» деп айдарлап, бір кезеңге бөлуі [3, 29-37]. Осы кезде ғылымда формациялық бағыт өзге де принциптер қалыптаса бастады. К.Маркстің адамзат тарихын қоғамдық-экономикалық формацияларға: «адамзат тарихын» алғашқы қауымдық құрылыс, антикалық, құл иеленушілік кезең, феодализм дәуірі, капитализм дәуірі, коммунистік қоғам бөлуі тұрғысындағы кезеңдеу бірегей болып саналды. Формациялық тұжырымдама – кеңестік тарих ғылымының негізгі методологиялық іргетасы болып қаланды. Сондықтан да жаңа замандағы тарихтың кезеңдеуінің негізі болып капиталистік формацияның қалыптасуы және дамуы, гүлденуі, сонымен қатар прогресшіл таптың, яғни пролетариаттың, капиталистік формацияны жоюшы саяси күштің тарих сахнасына шығуы табылды. Мұндай тұжырымдаманың орын алуына тарихи материализм ықпал етті. Тарихи зерттеулердің ұзақ жылдар бойы методологиялық базасына үстемдік еткен тарихи материализм негізінен мынадай екі постулатқа негізделгенді, біріншісі, экономикалық өмірдің қоғам өмірінің салаларынан басымдылығы, екіншісі таптық күрес, тарихи процестің негізгі

қозғаушы күші. Осының негізінде формациялық дәуірлеу бірден бір шынайы әрі тарихты зерттеуге қолайлы болып шыға келді.

Кеңестік кезеңнің 1940–1950 жылдарында ғылымда Қазақстан тарихын қоғамдық-экономикалық формациялар алмасуы негізінде дәуірлеу біржолата орнықты. Құл иеленушіліктен басқа әрбір формация тарих толқынындағы Қазақстанның белестері ретінде қарастырылды. Осының нақты үлгісі ретінде бес томдық «Қазақ ССР тарихын» алуға болады. Оның үшінші томында жаңа заман тарихының кезеңдері «Қазақстанның Ресейге қосылуы. Әлеуметтік-экономикалық қатынастар. Ұлы Октябрь қарсаңындағы революциялық және «ұлт-азаттық қозғалыстар» түрінде көрсетілген [4, 10-150].

Г.Ф. Дахшлейгердің «Революцияға дейінгі Қазақстан тарихын кезеңге бөлу жайында» атты мақаласы осыған сәйкестендірілді. Себебі бұл 1957 жылы жарық көрген «ҚазССР тарихы» бұл жаңа басылымға дайындалып жатқан авторлардың қорытындысы еді. Баяндамада негізгі алты кезең бөліп көрсетілген. Жаңа замандағы Қазақстан тарихына байланысты автордың төртінші, бесінші және алтыншы кезеңдері мынадай болып айқындалды:

4-кезең. Қазақстанның Ресейге қосылуы;

5-кезең. Қазақстанда капиталистік қатынастардың дамуы және патриархтық-феодалдық қатынастардың ыдырауы;

6-кезең. Ресей империализмі дәуіріндегі Қазақстан. Қазақстан тарихын кезеңге бөлудегі бұл тұжырымдардың ары қарай дамуы 1977–1980 жж. басылып шыққан «ҚазССР тарихы» атты 5 томдық басылымда өз орнын тапты [5].

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейінгі уақыттарда жаңа және қазіргі заман тарихын өркениеттік тұрғыдан кезеңдеу (витаальды циклдар теориясы) дәстүрлі өркениеттік жүйенің дағдарысы мен өшуі, индустриалды өркениеттердің пайда болуы мен даму тұрғысында қарастырылды. Жаңа заман тарихын кезеңдеудің техногендік тұжырымдамасы ғылымда көрініс бере бастады. Жаңа тарихты мануфактуралық капитализм, өнеркәсіптік төңкеріс және фабрика, зауыттық капитализм кезеңі ретінде кезеңдейтін өркениеттік ұстанымдар пайда болды. Айта кетерлік жайт, өркениет теориясы бойынша өткен уақыттардағы тарихты бүгінгі күннің көзқарасымен емес, оқиға болған кезеңнің өзіндік ерекшеліктерін ескеріп, зерттеу ұтымды. Мәселен, XVIII–XIX ғасырлардағы Қазақ хандығының байланыстары тарихи оқиғалардың ағымында, мемлекеттердің саяси ұстанымдары шеңберінде, қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық, мәдени жағдайының ауқымында қарастырылуы қажет. Тағы бір маңызды жайт, мәселені XVIII–XIX ғасырлардағы Қазақстанның геосаяси ахуалының астарында баяндау өркениеттілік теориясына сәйкес келеді. Сондай-ақ екі мемлекет басшыларының мүдделері, патшалық Ресейдің ұстанымы, үш саяси құрылымның діттеген мақсаты бір-бірімен тығыз байланысы, сабақтастығы аясында зерттелуі тиіс. Сонда ғана орын алған тарихи оқиғалардың шынайы мазмұны ашылады. Тарихи оқиғалар мен үдерістерге ықпал ететін факторлардың бірі ретінде «географиялық орналасу» тұжырымдамасы Қазақ хандығының Ресей бодандығын қабылдау мәселелерінің түйінін шешуге септеседі. Екі алпауыттың ортасында орналасқан Қазақ хандығына саяси таңдау жасаудың оңайға түспегендігін

ескерген абзал. Оның үстіне жақын көршілер өзара байланыстарда әрқайсысы өздері үшін ұтымды тұстарын іздейтінін назарға алу қажет.

XVIII–XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ тарихын зерттеуде феноменологиялық бағытты ұстану Қазақ хандығының шаруашылық, әлеуметтік және мәдени дамуының үрдістерін анықтауға мүмкіндік береді. Себебі, ол қазақтың өткенін біржақты көшпенділер тарихы ретінде қарастыруға жол бермейді. Керісінше қазақ тарихына номадтық өркениет тұрғысында қарауға және кезеңдеудің принциптері мен критерийлерін нақтылауға мүмкіндік береді. Дегенмен де басты назарда тарихилық принципінің тұрғаны абзал. Тарихилық принципі қоғамдық тарихи үдерістің түрі мен сипатын анықтауға жағдай жасайды. Сонымен қатар, ол қоғамның даму эволюциясы мен соның ішіндегі әртүрлі әлеуметтік топтардың көзқарастарын ескеруде қолайлы алғышарт тудырады. Тарихилық диалектикалық даму ұғымымен тығыз байланысты. Тарихилық пен диалектикалық ұстанымдар жаңа замандағы отан тарихын Қазақстан мен көршілес елдер арасындағы өзара қарым-қатынастар тарихын халықаралық арена мен аймақ ішінде өрістеген үдерістермен тығыз байланыста, біртұтас динамикада қарастыруға мүмкіндік туғызды.

Дегенмен де отандық тарих ғылымында өзге де ұстанымдарға негізделген дәуірлеу байқалды. В.Ғалиев кез келген халықтың тарихын кезеңдерге бөліп қарастыруда оның негізі ретінде өндіргіш күштердің даму барысы алынуда тиіс деген пікірді басшылыққа ала отырып, жаңа заманды төмендегідей төрт кезеңге бөледі: 1-кезең. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес дәуірі (XVII ғасырдың екінші ширегі – XVIII ғасырдың ортасы). 2-кезең. XVIII ғасырдың екінші жартысы – XIX ғасырдың басы (1822 ж.). 3-кезең. XIX ғасырдың 20–60 жылдары. 4-кезең. 1867–1868 жылдардан бастап 1917 жылға дейін [6, 14–17]. З.Алдамжаров атап көрсеткендей, мұндай кезеңдеу жаңа замандағы қазақ тарихын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді, себебі ғалым пікірінше «Шын мәнінде кезеңдеу мәселесінде тарихшы-зерттеуші қоғамдағы барлық өзгерістерді, оның дамуындағы ерекшеліктерді, оның мазмұнын өзгеретін факторларды түгел ескеріп, оларды үнемі назарда ұстауға тиіс. Адамзаттың өткенін дәуірлеу кезеңдерінде мен дәуірдің мәні ашылатындай өзара сабақтастықта жасалуы тиіс. Сондай-ақ олар бірін-бірі толықтырып, тарихи процестердің сабақтастығын үзбей көрсету бағытында бөлінуі керек» [7, 3].

Жаңа методологиялық ұстанымдарды басшылыққа алған Х.Әбжанов Отан тарихын алты дәуірге бөлген, соның төртіншісі жаңа заманға «Зар заман дәуірі (1731–1917 жылдың қазаны)» сәйкес келеді [8, 45–51]. Кентбеков кеңестік кезеңге дейінгі Қазақстан тарихын IV дәуірге бөледі. Соның ішінде жаңа заманға байланысты көзқарастары мынадай: «Қазақстан Ресей империясы құрамында (белсенді отарлау кезеңі. 1868–1891 жж.); отарлау тәртібінің қалыптасу кезеңі (1868–1891 ж.); отарлық тәртіптің орнығу кезеңі (1891–1905 ж.); қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысының өрлеу кезеңі (1905–1917 ж.)» [9]. Ғалым-тарихшы М.Х. Асылбеков адамзаттың өткенін ежелгі дүние, орта ғасырлар, жаңа, қазіргі заман деп айдар тағып, бөлу принципіне сүйене отырып, қа-

зақ тарихының ерекшеліктерін ескеріп, жаңа тарихты екі үлкен дәуірге жаңа заман, қазіргі заман деп бөлуді ұсынған. Қазіргі заманға бөлеміз деп, жаңа заманға қатысты өз кезеңдерін ұсынады: 1-дәуірі Қазақстанның Ресейге қосылуы (XVIII–XIX ғ. 60-жылдары) яғни 1731 жылы Әбілқайырдың Ресейге қосылуы жөніндегі антынан бастап 1860 жылдары Оңтүстік Қазақстанның жаулап алынуына дейінгі дәуір. 2-дәуірі Қазақстанның Ресей отарына айналуы (1867 жылғы реформадан 1917 жылғы Қазан революциясына дейін) [10, 4-5].

Тарихшылар пікірлерін талдай келе жаңа замандағы қазақ тарихын үш үлкен кезеңге бөлуге болады деп санаймыз. Біріншісі – XVIII ғасырдың бірінші ширегі – XVIII ғасырдың соңы, екіншісі – XIX ғасырдың бірінші жартысы, үшіншісі XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі. Осындай үш кезеңге бөліп қарастыру оны терең зерделеп, барлық қырларын ашуға мол мүмкіндік тудырады деп есептейміз. Бірінші кезеңде Қазақ жүздерінің Ресей бодандығын қабылдауынан бастап, казак отарлауының басталуы, бекіністер мен шептердің салынуы, ең алғашқы отарлық билік орындарының құрылуы, қазақтардың шаруашылығы мен тұрмыс-салтын, дінін, ділін жан-жақты зерттеу жүргізілді. Орыс зерттеушілері қазақ ортасында арнайы келіп, қоғамның өзіндік ерекшеліктерін зерделеп, қажетті тұстарын хатқа қондырып отырған [11]. Екінші кезеңде Қазақ хандығы жойылып, отарлық басқару аппаратының негіздері жасалды, азаттық үшін көтерілістер мен қозғалыстар өрістеді. Үшінші кезеңде отарлау саясаты тереңдеп, ол бірнеше бағыттарда жүрді. Осы орайда жаңа замандағы Қазақстан тарихын бодандық бұғауын киген және тәуелсіздік үшін күрескен қазақ елі деп атауға толық негіз бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Т. Омарбеков, Ш. Омарбеков. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. Алматы: Қазақ университеті, 2004.
2. М. Дулатов. Шығармалары. Алматы, 1991. 140-б.
3. Асфендияров С. О некоторых основных вопросах истории казахов // «Большевик Казахстана». 1933. №10. С.17-19.
4. История Казахской ССР. В пяти томах. Т. 1. Алма-Ата, 1977.
5. Дахшлейгер Г.Ф. О периодизации дореволюционной истории Казахстана // Материалы объединенной научной сессии посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент. 1955. С. 457-500.
6. Галиев В.З. К вопросу о периодизации истории Казахстана // Мысль, 1995, №6. С. 14-17.
7. З. Алдамжар. Тарихымызды білімдарлық пен қалыптастыру келешек үшін қажет // Егемен Қазақстан. 1998 жыл 9 шілде.
8. Х. Әбжанов. Отан тарихын кезеңдерге бөлу мәселелері // Отан тарихы, 2003, №1. 45-51 бб.
9. Кентбеков С.К. Проблемы историографии и основные принципы периодизации истории до советского Казахстана. Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Алматы, 1997. 16 с.
10. М.Х. Асылбеков. Қазақ тарихының өзекті мәселелері хақында // Қазақ тарихы, №5, 1994. 4-5 бб.
11. История Казахстана в русских источниках. XVI–XX веков. I–IX Т. Алматы, 2007.